

ԼԱԳԱՇԻ ՏԻՐԱԿԱԼ ԷԱՆՆԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՒԲՈՒՐ ԵՐԿԻՐԸ¹

Ռոբերտ Ղազարյան, Ռուսյան Յականյան

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ Շումեր, Լագաշ, Էաննատում, Էլամ, Սուբուր/Սուբարտու, Հայկական լեռնաշխարհ, Միջագետք:

Ինչպես հայտնի է, Վաղնջական Հայաստանի և նրա հարակից տարածքների վերաբերյալ, թեև սուղ, սակայն միաժամանակ բավականին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում շումերական սեպագիր արձանագրությունները: Դրանց թվին են պատկանում նաև շումերական Լագաշ քաղաքպետության տիրակալ Էաննատումի երեք հաղորդումները, որտեղ, ի թիվս այլ երկրների, հիշատակվում է նաև Սուբուր/Սուբարտու երկիրը: Սույն հոդվածը նվիրված է այդ արձանագրության հաղորդումների քննությանը:

Նախաբան. Այսօրվա աշխարհաքաղաքական միտումներն ու պատմության կեղծարարական միտումների շարունակականությունը հրամայական են դարձնում Հայաստանի, Հայկական լեռնաշխարհի ու նրա հարակից տարածքների վաղպետական կազմավորումների պատմության լուսաբանումը: Վերջիններիս թվին է պատկանում նաև շումերական արձանագրությունների մեջ հիշատակված Սուբուր/Սուբարտու երկրի ուսումնասիրությունը:

Սուբուր/Սուբարտու երկիրը շումերական արձանագրություններում հիշատակված է **ՏՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ** (SU6.BIR4^{KL})SU, SU, SU.EDEN, SU.BAL.BIR^{KL}, SU.BAPPIR, SUBAR, աքքադերեն **ՏՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍՍ**² ձևերով և այլն:

¹ Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի «Հայկական լեռնաշխարհը Հին Արևելքի Բ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսի և II հազարամյակի առաջին կեսի գրավոր աղբյուրներում» թեմատիկ ծրագրի (ծածկագիր՝ 20TTSH-047) շրջանակներում:

² **Ungnad A.** Subartu, Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin/Leipzig -1936, pp. 24-30; **Gelb I.** Hurrians and Subarians // The Oriental Institute of the University of Chicago: Studies

Շումերում գերիշխանության է հասնում Ուրի I հարստությունը, որից հետո այն անցնում է Լագաշին³, որտեղ իշխանության էր եկել Ուր-Նանշեն⁴: Սկսվում է շումերական Վադդինաստիական IIIb շրջանը (մ.թ.ա. 2450-2350 թթ.⁵): Այս ժամանակաշրջանում շումերական քաղաք-պետությունների միջև գերիշխանության համար մղվող պայքարը հասնում է իր գագաթնակետին, որը Մ. Լիվերանիի բնութագրմամբ՝ կարելի է անվանել «նախակայսերական» շրջան⁶:

Լագաշի տիրակալներ Ուր-Նանշեի, որդի Ա-կուրգալի, ապա և վերջինիս որդու՝ Էաննատումի («É-AN-na-túm ÈNSI-LAGAŠ (NU₁₁.BUR.LA).^{K1} DUMU-A-kur-gal DUMU-Ur-^dNanše» - «*Էաննատում, Լագաշի էնսի⁷, որդին Ա-կուրգալի, որդին Ուր-Նանշեի*»⁸) կառավարման ժամանակահատվածում՝ Լագաշը գերիշխանության պայքարում կարողացավ հաղթանակներ տանել Ուրուկի, Ուրի, Ումմայի, Քիշի, Ակշակի և շումերական այլ քաղաք-պետությունների նկատմամբ և իր գերիշխանությունը հաստատել ամբողջ Շումերում⁹:

Գերիշխանության պայքարում, Էաննատումի համար առիթ հանդիսացավ Գուեդենա բարեբեր հարթավայրի պատկանելության խնդիրը: Իր ժամանակին Քիշի տիրակալ և շումերական գերիշխան Մեսիլիման այն բաժանել էր Լագաշի և Ումմայի միջև: Ումմայի տիրակալ Գիշան օգնություն է խնդրում Քիշից: Վճռական ու արյունալի ճակատամարտում Էաննատումին հաջողվում է ջախջախել դաշնակիցներին: Այնուհետև նա նվաճում է Ուրը, Ուրուկը և շումերական այլ քաղաք-պետություններ, հաջող ռազմական գործողություններ ձեռնարկում Էլամի, Ակշակի, Մարիի ու Սուբարտուի դեմ¹⁰:

Էաննատումն իր երեք արձանագրություններում հիշատակում է նաև դեպի Հայկական լեռնաշխարհի մատույցներ կատարած արշավանքի ու Սուբուր/Սուբարտու

in Ancient Oriental Civilizations, No. 22, 1944, p. 28; **Speiser E. A.** Hurrians and Subarians // «Journal of the American Oriental Society», Vol. 68, № 1, -1948. p. 11; **O'Callaghan R. T.** Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C. // *Analecta Orientalia* 26, Pontificium Institutum Biblicum. Roma. -1948. pp. 38, 42; **Архипов И. С.** Топоним «Субир/ Субарту» в Месопотамии III- первой половины II тыс. до н.э. // «Вестник древней истории». № 4. -2002. сс. 78-80; **Մովսիսյան Ա.**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ սեպագիր գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005, էջեր 48-55:

³ **Մովսիսյան Ա.**, Միջագետքը Ք.ա. III հազարամյակում // Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Հ. 1: Հին շրջան, պատ. խմբագիր՝ Ա. Վ. Քոսյան, Երևան, 2013, էջ 36:

⁴ **Kuhrt A.** նշվ. աշխ., էջեր 33-63; **Gadd C. J.** The Cities of Babylonia, The Cambridge Ancient History, vol. 1/2, 3rd edition. -1971. p. 116f.

⁵ **Liverani M.**, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁶ Նույն տեղում, էջ 112:

⁷ Տիտղոսի վերաբերյալ մանրամասը տե՛ս **Ցականյան Ռ.**, Արքայական տիտղոսաշարերն Աքքադում // «Վանաձորի պետական համալսարանի տեղեկագիր», Պրակ Ա, 2019, էջեր 116-118:

⁸ **Frayne D. R.** Presargonic Period (2700-2350 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 1 (այսուհետև՝ **RIME 1**). Toronto-Buffa-London. -1998. E 1. 9. 3. 1; E1.9.3.4.

⁹ **Gadd C. J.**, նշվ. աշխ., էջեր 117-118:

¹⁰ **RIME 1**, E1.9.3.1.

երկրի մասին¹¹: Սուբուր/Սուբարտու երկրի դերակատարությունը համաշումերական գերիշխանության համար պայքարում գնահատելու նպատակով կքննենք Էաննատումի համապատասխան արձանագրությունները:

Առաջին արձանագրությունը Էաննատումի հայտնի «*Անգղերի կոթողն*» է, որտեղ նա նշում է, որ նվաճել է բոլոր երկրները Էլամից մինչև Սուբուր¹².

«Rev. col. VI	Rev. col. VII,
10. NIM.KI ŠUBUR. ^[K1]	1. [...]
11. kur GIŠ. NIG.GA	2. G[IN.ŠÈ bi-sè]
12. [GIN.ŠÈ bi-sè]	3. Su-sín. ^{K1-na}
(Lacuna)	4. GIN.ŠÈ bi-sè
	5. šu-nir-URUxA. ^{K1-ka}
	6. énsi-bi
	7. SAG mu-gub-ba»

«*Ջախջախեցի փայտանյութի ու գանձերի երկիր Էլամն ու Սուբուրը, ջախջախեցի GN³, ջախջախեցի Սուգան (Էլամի մայրաքաղաքը – հեղ.), [ջախջախեցի] Արավայի¹⁴ տիրակալին, որը զինանշանի (քաղաքի) հետ կանգնած էր առաջապահ դիրքերում ...*»¹⁵:

Երկրորդ արձանագրության մեջ նշված է, որ նա հետ է մղել ղեպի իրենց երկիրը հետ է շարտել Էլամցիներին ու Ակշակի տիրակալին՝

- «Col. VI
12. É-an-na-túm
  13. ÉNSI-
  14. LAGAS.^{K1-ke4}
  15. kur-gú-gar-gar-
  16. ^dNin-gír-su!-ka-ke4
  17. NIM ŠUBUR.^{K1}
  18. URUxA.^{K1}
  19. A-suḫur-ta
  20. GIN.ŠÈ bi-sè
  21. KIŠ.^{K1} AKŠAK.^{K1}
  22. Ma-rí!^{K1}
  23. An-ta-sur-ra- ...»

¹¹ **Սովսիսյան Ա.**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում, էջ 32:

¹² Հետաքրքիրն այն է, որ «Մինչսարգոնյան ժամանակահատվածի» արձանագրությունների իր հայտնի դիվանում Դ. Ռ. Ֆոայնը «ŠUBUR.^{K1}»-ը անգլերեն թարգմանում է Subartu՝ **RIME 1**, E1.9.3.1., p. 139.

¹³ Արձանագրության մեջ տեղանունը վնասված է և հնարավոր չէ վերականգնել:

¹⁴ Արձանագրության մեջ նշված է «URUxA.^{K1-ka}»:Arawa-Արավա վերականգնումը՝ ըստ Դ. Ռ. Ֆոայնի:

¹⁵ **RIME 1**, E1.9.3.1., p. 139.

«*Լագաշի տիրակալ Էաննատումը, ով ենթարկեց օտար երկրները Նինգիրսու*¹⁶ *աստծու համար, Ասուխուրում ջախջախեց Էլամին, Սուբարտունին և Արավային: Եվ Անտասուրայի մոտ ջախջախեց Քիշին, Ակշակին (և) Մարիին*»¹⁷:

Եվ երրորդ արձանագրությունը՝

«Col. I

1. [dNin-gír-su-ra]
2. [É-an-na-tú]m
3. [ĒN]SI (PA.TE).SI-
4. [LAG]AŠ^{KI}] ([NU_{II}.BUR].LA).^[KI]-ke₄
5. [kur-gú-gar]-gar-

Col. II

1. [d]Nin-[gí]r-sú-ke₄
2. [NIM] ŠUBUR
3. [g]ú mu-na-gar»

«*Նինգիրսուի պատվին, Լագաշի Էնսի Էաննատումը, ով Նինգիրսուի համար նվաճեց բոլոր օտար երկրները: Էլամը և Սուբարտուն ենթարկեց իրեն*»¹⁸:

Մի վարկածի համաձայն՝ Էաննատումի արձանագրության մեջ «ŠUBUR» բառի փոխարեն առաջարկվում է ընթերցել նախադասության համատեքստի համար անհասկանալի «DUN, NIM.DUN», որը բնականաբար փոխում է ամբողջ իրադարձությունների շղթան¹⁹: Սակայն, ելնելով շումերական արձանագրություններում «ŠUBUR» բառի այլ հիշատակություններից և մասնագիտական նոր գրականության մեջ նրա կիրառությունից, կարելի է ամենայն հավանականությամբ ընդունել, որ մենք գործ ունենք հենց Սուբուր/Սուբարտու երկրի հիշատակության հետ: Եվ դեռ ավելին, որ Լագաշի տիրակալ Էաննատումը կատարել է արշավանք դեպի Հայկական լեռնաշխարհի մատույցները՝ դեպի Սուբուր/Սուբարտու երկիր:

Ի մի բերելով իրադարձությունների ամբողջ շղթան՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը՝ Էաննատումը Ասուխուրայի մոտ, որն, ամենայն հավանականությամբ, մոտ է եղել Լագաշին, ջախջախել է Էլամին և նրա դաշնակիցներին: Այստեղ ակնհայտ է, որ նախահարձակ կողմը եղել են Էլամցիներն ու նրանց դաշնակիցները: Ելնելով արձանագրությունների համատեքստից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Ասուխուրայի մոտ իր հակառակորդներին ջախջախելուց հետո Էաննատումն անցնում է հակահարձակման և պատժում էլամցիներին ու նրա դաշնակիցներին, որոնց թվում էր նաև Սուբուր/Սուբարտու երկիրը:

Եզրահանգում. Այսպիսով, շումերական Լագաշ քաղաք-պետության արքա Էաննատումը, ռազմական հաջողությունների հասնելով տարբեր ուղղություններով, ռազմարշավ է ձեռնարկել նաև դեպի հյուսիս՝ Սուբուր/Սուբարտու երկրի դեմ: Նրա թողած

¹⁶ Նինգիրսուն շումերական դիցարանի ռազմի աստվածներից էր և Լագաշի ամենապաշտելի աստվածը՝ **Frayne D. R., Stuckey J. H.**, A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria, and Elam, University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns. -2021. p. 251f.

¹⁷ **RIME 1**, E1.9.3.5. p. 148.

¹⁸ **RIME 1**, E1.9.3.7a., p. 153.

¹⁹ Մանրամասն տե՛ս **Архипов И. С.**, նշվ. աշխ., էջեր 79-80՝ հղված գրականությամբ հանդերձ:

արձանագրությունները գալիս են լրացնելու Հայկական լեռնաշխարհի երկրների վերաբերյալ մ.թ.ա. III հազարամյակի միջագետքյան աղբյուրների շարքը, որոնք անգնահատելի են տարածաշրջանի պատմության հարցերը լուսաբանելիս: Չնայած աղբյուրներում նշվում է, որ երկիրը ենթարկվել է Էաննատումին, սակայն քիչ հավանական է, որ այն մտել է նրա տերության կազմի մեջ: Ավելի հավանական է կարծել, թե դեպի հյուսիս հաջող արշավանքից հետո շումերները հետ են քաշվել, և նրանց իրական գերիշխանությունը հյուսիսային Միջագետքից անդին չի տարածվել (հյուսիսում հավանաբար հասել է մինչև Մարիի (Ժամանակակից Թեղ-Հարիրի) տարածք):

ПРАВИТЕЛЬ ЛАГАША ЭАННАТУМ И СТРАНА СУБУР

Казарян Р. П., Цаканян Р. А.

Ключевые слова: *Шумер, Лагаш, Эаннатум, Элам, Субур/Субарту, Армянское нагорье, Месопотамия.*

Сегодняшние геополитические тенденции и продолжение тенденции фальсифицировать историю создают необходимость освещать историю раннегосударственных образований Армянского нагорья и прилегающих территорий. Среди последних - исследование истории страны Субур/Субарту, упомянутой в месопотамских письменных памятниках. Как известно, о Древней Армении и сопредельных территориях весьма скудную, но в то же время весьма ценную информацию дают также шумерские клинописные надписи. Среди них - сообщения Эаннатума (во времена шумерского раннединастического периода IIIb (2450-2350 гг. до н.э.)), правителя города-государства Лагаша. Эаннатум смог установить свою власть над всем Шумером, а также начать успешные военные операции против Элама, Акшака и Мари. В своих трех надписях Эаннатум также упоминает поход на север - в страну Субур/Субарту.

THE RULER OF LAGASH EANNATUM AND THE LAND OF SUBUR

Ghazaryan R. P., Tsakanyan R. A.

Key words: *Sumer, Lagash, Eannatum, Elam, Subur/Subartu, Armenian Highland, Mesopotamia.*

Today's geopolitical trends and the continuation of the tendency of falsifying history make it necessary to cover the history of the early state formations of the Armenian Highland and adjacent territories. Among the latter is the country of Subur/Subartu, mentioned in Mesopotamian written records, the study of the history of which is of great importance. As we know, very scarce but at the same time, very valuable information about Ancient Armenia and adjacent territories is provided by Sumerian cuneiform inscriptions as well. Among them are the inscriptions of Eannatum (during the Sumerian early Dynastic period IIIb (2450–2350 BC)), the ruler of the city-state of Lagash. Eannatum was able to establish his rule over all of Sumer, as well as launch successful military operations against Elam, Akshak and Mari. In his three inscriptions, Eannatum also mentions campaigns to the north, to the country of Subur/Subartu.

Գրականություն

1. Մովսիսյան Ա., Միջագետքը Ք.ա. III հազարամյակում // Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Հ. 1: Հին շրջան, պատ. խմբագիր՝ Ա. Վ. Քոսյան, Երևան, 2013, էջեր 29-53:
2. Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ սեպագիր գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005:
3. Ցականյան Ռ., Արքայական տիտղոսաշարերն Արքադում//Վանաձորի պետական համալսարանի տեղեկագիր, Պրակ Ա, 2019, էջեր 115-125:
4. Архипов И. С. Топоним «Субир/Субарту» в Месопотамии III- первой половины II тыс. до н.э.// «Вестник древней истории». № 4. -2002. сс. 76-97.
5. Edzard D. O., Geschichte Mesopotamiens Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen, München, -2004.
6. Gadd C. J., The Cities of Babylonia // «The Cambridge Ancient History». vol. 1/2, 3rd edition. -1971, pp. 93-143.
7. Gelb I. J. Hurrians and Subarians // The Oriental Institute of the University of Chicago: Studies in Ancient Oriental Civilizations. No. 22. -1944.
8. Frayne D. R., Stuckey J. H. A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria, and Elam, University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns. -2021.
9. Frayne D. R. Presargonic Period (2700–2350 BC) // Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 1. Toronto-Buffa-London, -1998.
10. Kuhrt A. The Ancient Near East c. 3000-330 BC. Vol. I, London-New York. -1995.
11. Liverani M. The Ancient Near East: History // Society and Economy. London-New York. -2014.
12. O'Callaghan R. T. Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Analecta Orientalia 26, Pontificium Institutum Biblicum, Roma, -1948.
13. Speiser E. A. Hurrians and Subarians // «Journal of the American Oriental Society», Vol. 68. № 1. -1948. pp. 1-13.
14. Ungnad A. Subartu, Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin/Leipzig.,-1936.

Ընդունվել է՝ 05. 07. 2021

Գրախոսվել է՝ 03. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Ռոբերտ ՂԱԶԱՐՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, առաջատար գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ rghazaryan@orient.sci.am

Ռուսլան ՑԱԿԱՆՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, գիտքարտուղար, էլ. հասցե՝ rooslantsakanyan@yahoo.com